

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Р.І.Кондратьєв
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
перший проректор
Хмельницького університету управління та права

УДК 1:340.12

МОРАЛЬНИЙ ІМПЕРАТИВ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ

В статті розглядаються питання про роль моралі та віри у попередженні (профілактиці) правопорушень. Автор вважає, що в умовах, коли правовий нігілізм зростає, а правосвідомість падає, моральні цінності та віра набувають в суспільстві все більш актуального значення в процесі прийняття законодавчих актів та їх реалізації на практиці.

В статье рассматривается вопрос о роли морали и веры в предупреждении (профилактике) правонарушений. Автор считает, что в условиях, когда правовой нигилизм возрастает, а правосознание падает, моральные ценности и вера приобретают в обществе все более актуальное значение в процессе принятия законодательных актов и их реализации на практике.

The article is devoted to the problem of the role of morals and faith in prevention of crimes. The author considers that in the situations when the legal nihilism is increasing and legal awareness is decreasing, the moral values and faith are acquiring more topical meaning in the process of adopting legislative acts and their realization in practical work.

У вересні 1905 року граф Лев Миколайович Толстой отримав листа, автор якого, розповідаючи про свої враження від поїздки у Швейцарію, між іншим писав: “Я завжди згадую напис на ратуші в Лугано: “Чого варті закони без моралі і мораль без віри?”. Цим автором був відомий російський правознавець, державний і громадський діяч того часу Анатолій Коні.

З Л. Толстим він регулярно листувався, причому питання про роль права, моралі та релігії в суспільстві набували часом гострого дискусійного характеру, тим більше, що в багатьох випадках їхні думки розходились. Особливо це стосувалося віри і моральних цінностей та їх суспільного призначення в умовах царської Росії.

А. Коні був послідовним прихильником прогресивних на той час ідей про зміцнення ролі права в суспільстві, підтверджуючи це власною практикою в судовій діяльності. Він знав, що Л. Толстой займав іншу позицію, його погляди і оцінка ролі

© Кондратьєв Р.І., 2009.

права в суспільстві була відверто негативною. Л. Толстой, наприклад, вимагав замінити право моральними заповідями, а юридичну науку називав “болтовней про право” [1, с. 17].

Надсилаючи листа, А. Коні сподівався, що напис на ратуші, де право розглядається у нерозривному зв'язку із мораллю та вірою, буде для Л. Толстого більш компромісним і сприйнятливим.

Було б помилково говорити, що А. Коні, який возвеличував закон, недооцінював суспільне призначення віри та моралі у їх взаємозв'язку з правом.

Правова думка того часу, спираючись на історичні дані та судову практику, засвідчувала, що ефективність виконання законів полягає у поєднанні дії всіх трьох факторів: права, моралі, віри. Саме такий підхід, на нашу думку, є єдино правильним і розумним в наш час. І сьогодні він має виступати як певна аксіома у боротьбі з правопорушеннями, особливо в країнах, де рівень моралі загрозливо падає, а правовий нігілізм набирає обертів.

Коментуючи погляди Л. Толстого щодо негативної оцінки ролі права в суспільному житті, слід враховувати, що великий мислитель і всесвітньо відомий майстер художнього слова Л. Толстой був, тим не менше, сином свого часу і на нього не міг не впливати низький рівень правосвідомості не тільки населення Росії, але й певної частини інтелігенції.

Російська самодержавність, багатовікове кріпацтво, репресивне законодавство, підкупне правосуддя і повна нерівність громадян перед царським судом вбивала у людей будь-яку повагу до закону.

Недаремно А. І. Герцен в той час писав: “Росіянин, якого б звання він не був, обходить або порушує закон всюди, де це можна зробити безкарно; і абсолютно так само чинить уряд” [2, с. 251].

Заради справедливості слід сказати, що в Росії після судової реформи в 60-х роках XVIII ст. почався досить активний процес розвитку юридичних професій, юридичної освіти та правової науки в цілому. Але з огляду на короткий історичний проміжок часу судової реформа не змогла підняти на достатній рівень правову культуру населення, подолати юридичний нігілізм в масовій свідомості.

Банальна істина: закони і раніше, і сьогодні пишуть, щоб їх виконували. Добре відомо, що їх застосування (реалізація) прямо залежить від рівня загальної культури, правосвідомості та в меншій мірі від можливого покарання.

Яке місце в ефективному правозастосуванні займає рівень моралі? Очевидно, вона входить складовою до загальної культури населення. Однак, коли ми згадуємо напис на ратуші в Лугано, мораль виступає як самостійний фактор впливу у поєднанні з силою правових норм, як моральний імператив¹ (заборона, моральний припис) переступити або обійти закон.

Суспільне призначення і роль моралі в суспільстві визначається не стільки рівнем правосвідомості людей, скільки моральними цінностями, які поділяє більшість населення. В наш час зростає тривога щодо різкого падіння рівня моралі у тій групі населення, окремі представники якої безпосередньо застосовують закони в судах і правоохоронних органах.

Ця тривога (можливо, загроза) може бути мінімальною, якщо зусиллями суспільства і держави загальні культура і правосвідомість будуть підтримуватись на високому рівні. І тривожний стан зростає, коли з тих чи інших причин моральні критерії поведінки ослаблені, розмиті, а у досить великих групах населення практично відсутні. Поступово складається небезпечна ситуація: правосвідомість, в тому числі професійна, не спрацьовує, а моральні цінності падають в ціні.

В цих умовах прийняття нових законів (нормативно-правових актів), які передбачають для правопорушників посилення юридичної відповідальності, не вирішують проблеми кардинальним способом і можуть мати лише короткий, мінімальний ефект.

Вихід один і, на наш погляд, єдино результативний. Необхідно поступово, систематично, у різних формах і методах піднімати в очах людей роль моральних цінностей в суспільстві, де порушення законодавства за внутрішнім переконанням кожного сприймалось би як зло і несправедливість, а його дотримання — як добро і благо для окремої людини і суспільства в цілому.

Зрозуміло, процес цей складний і тривалий, тим більше в умовах зростаючого правового нігілізму. Але треба починати. Поступово значимість моральних цінностей в суспільстві буде зростати і набувати якостей морального імперативу (заборони) у

¹ Імператив (лат.) — вимога, наказ, закон. В Ім. Канта — загальнозначимий моральний припис.

дотриманні норм права, тобто настане той час, коли потенційний правопорушник зупиниться в своїх намірах переступити закон не в силу страху перед покаранням, а за внутрішнім почуттям того, що він творить зло.

Ще раз необхідно повторити, що роль моральних переконань як своєрідного регулятора правил поведінки невпинно знижується, про що свідчить зростання правового нігілізму. І не лише в Україні. Це в певній мірі загальна прикмета часу.

Представники наук гуманітарного (і не тільки) профілю вже давно відмічають дану тенденцію. Вони стверджують, що небезпека ерозії моралі в наш час не уступає небезпеці ядерної або екологічної. Один із відомих класиків марксизму ще більш як 150 років тому писав: “В наш час все як би таїть в собі протилежності. Перемоги техніки як би куплені ціною моральної деградації. Здається, що в міру того, як людство підкоряє собі природу, людина стає ... рабом своєї власної підлості. Всі наші відкриття і весь наш прогрес як би приводять до того, що матеріальні сили наділяються інтелектуальним життям, а людське життя, позбавлене своєї інтелектуальної сторони, зводиться до ступеня простої матеріальної сили” [3, с. 4].

Право за своїм соціальним призначенням знаходиться у функціональній єдності з нормами моралі. Російські правознавці (В. С. Соловйов, І. А. Льїн та інші) незмінно підкреслювали, що право є лише мінімум моралі або юридично оформлена мораль. Більше того, без моралі, етики право немислиме [4, с. 294].

Природно, виникло питання про співвідношення права і моралі з точки зору їх визнання як визначальних факторів суспільної поведінки.

Розглядаючи цю проблему, С. С. Алексєєв віддає перевагу праву, вважаючи, що ставити мораль вище права не має скільки-небудь серйозних підстав і що це може внести невизначеність у суспільне життя, стати основою, що виправдовує свавілля дій [5, с. 59-60].

Правда, він визнає, що існує інший, прямо протилежний погляд на цю проблему. Зокрема, він посилається на слова такого визначного мислителя і суспільствознавця, як Микола Бердяєв, який у своїй відомій праці “Філософія нерівності” писав: “Віра в конституцію — жалюгідна віра. Вона повинна бути направлена на предмети більш гідні. Робити з себе кумира із правової держави недостойно” [3].

Відкидаючи категоричність такого висновку стосовно ролі конституції у правовій державі, одночасно не можна вважати помилкою критичне відношення М. Бердяєва до ідеї всемогутності права і держави, особливо там, де панує правовий нігілізм і зневіра населення до закону.

Разом із тим співвідношення (взаємозв'язок) права і моралі можна і необхідно розглядати під іншим кутом, а саме: чи можна мораль замінити якоюсь іншою силою, коли йде мова про боротьбу із свідомим порушенням норм закону? Тим більше, якщо правосвідомість опинилася на небезпечному для суспільства рівні, а правопорушення стали ледь не нормою поведінки. Ось тут і виступає на перший план саме моральний імператив, тобто заборона протиправної поведінки в силу внутрішніх моральних переконань.

В цьому контексті посилення ролі морального імперативу особливо необхідне для тих, хто застосовує норми права, від кого залежить організація справедливого і об'єктивного правосуддя і, зрештою, від тих, хто приймає закони. Останні, безумовно, мають бути своєрідними провідниками моральних цінностей, які склалися в суспільстві.

Тут, до речі, слід нагадати, що мораль не буває вчорашньою і сьогоднішньою. Її носії жили в патріархальному селі і живуть в сучасному місті. У спадковості моральних традицій полягає неспадаючий духовний капітал людства, його унікальна достатність. Оскільки закони об'єктивно змінюються, а моральний імператив як важливіший чинник їх неухильного виконання в принципі залишається незмінним, ми не поділяємо думку, що право повинно завжди йти попереду, сприяти утвердженню нових моральних принципів.

Навпаки, в ідеалі право має формуватись на базі моралі і саме від того, наскільки право відповідає моральній свідомості більшості громадян, залежить найважливіша властивість правових норм — їх ефективність.

Наведені міркування дають підставу критично оцінювати своєчасність запровадження в деяких країнах в повній мірі таких прогресивних законоположень, як інститут недоторканності і пожиттєвого призначення. Дійсно, ці правові гарантії символізують культурні та політико-правові досягнення в країнах Європи і США, які прийнято називати цивілізаційними. Натомість, недоторканність особи і пожиттєве призначення можна законодавчо впроваджувати без певних обмежень лише в країнах, де правовий примус заснований не на силі закону і юридичній відповідальності, а на

нормах моралі та релігії.

Різке зниження рівня моралі в суспільстві висвітлює одну характерну ознаку цього негативного процесу. Спостерігається тривожна тенденція висувати на перше місце індивідуальну мораль за рахунок зниження ролі моралі суспільної. Дослідники проблеми констатують: раніше люди оцінювали себе по іншим людям, сьогодні інших людей оцінюють по собі.

Такий трансформації поглядів, безумовно, сприяє спірна, на наш погляд, теорія антропоцентризму, де оцінка людини проводиться шляхом її непомірного возвеличення і автономності (очевидно, від суспільства), через її внутрішнє світобачення. С. С. Алексєєв так і пише: "... На перший план виступає мораль, яка через "егоцентризм", "моє тілесне" переводить філософсько-правовий аналіз у площину життєвих реалій" [5, с. 59-60]. Звичайно, недооцінювати індивідуальну моральність не можна, однак не вона, а саме суспільна свідомість формує моральні цінності та погляди окремих людей.

Саме таке бачення проблеми обґрунтовує в своїх роботах Ю. В. Тихонравов. "... У суспільної людини, — пише він, — не існує в принципі жодних збудників його поведінки, за виключенням тих, що породжені інстинктами; але останні не відносяться до розряду суспільних, а, отже, і моральних. Вся поведінка людини обумовлена її соціальним оточенням, навіть, якщо вона знаходиться з ним в конфлікті" [7, с. 413].

Отже, моральний імператив може активно відігравати свою роль в реалізації права, якщо він відображає саме суспільну мораль, яка, як відомо, не є механічним об'єднанням етичних поглядів окремих людей. І хоча, на відміну від права, мораль не є продуктом діяльності держави, остання не може стояти осторонь від цієї проблеми. І тут на перше місце слід поставити обов'язок держави формувати високий рівень загальної культури населення, включаючи належне фінансування, активно протидіяти спробам перегляду через різні інформаційні канали віками сформованих культурно-моральних цінностей, посилаючись при цьому на "демократію" і "свободу".

Напис на ратуші в Лугано за своїм змістом пов'язує суспільну значимість моральних установок людей з їх релігійними переконаннями. Якщо поділяти думку про цей зв'язок, то віруючий, який застосовує норму права і має таємний намір її обійти, повинен зустріти перед собою ще одну (крім моралі) перешкоду. Сила такої перешкоди не викликає сумніву, тому віра може і повинна розглядатись у поєднанні з правом як додаткова і своєрідна заборона (імператив) чинити неправомірно.

На генетичний зв'язок норм моралі з нормами релігійними звертає увагу С. С. Алексєєв. "В моралі вирішальне значення має рівень елементарних ... вимог, імперативів, заповідей. Ядром їх є Христові заповіді ... цінності та ідеали, які часто отримують релігійну інтерпретацію і відповідну оцінку в якості "високих", "вищих", таких, як: Спасіння, Добро, Звільнення від зла" [5, с. 54].

Церква відокремлена від держави. Однак, турбуючись про проблему протидії зростанню правового нігілізму і прямого порушення законів, в тому числі представниками судових і правоохоронних органів, державі через суспільні організації необхідно підтримувати належний рівень тих Христових заповідей, які очищають суспільство від зла і проповідують добро.

Список використаних джерел

1. Ячевский В. В. Общественно-политические и правовые взгляды Л. Н. Толстого / В. В. Ячевский. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. — 167 с.
2. Герцен А. И. Собрание сочинений: В 30-ти т. — 1954—1966. — Т. 7 : О развитии революционных идей в России. Произведения 1851-1852 годов. — Произведения 1851-1852 / А. И. Герцен. — М. : Академия наук СССР, 1956. — 467 с.
3. Маркс К. Сочинения [изд. второе] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. — Том 12.
4. Теория государства и права : Курс лекций / [М. И. Байтин, Ф. А. Григорьев, И. М. Зайцев и др.]; Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 1997. — 671 с. (Institutiones).
5. Алексеев С. С. Философия права : История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА, 1999. — 329 с.
6. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Николай Бердяев; [Сост., авт. предисл., и примеч. Л. В. Поляков]. — М. : ИМА-пресс, 1990. — 285 с.
7. Тихонравов Ю. В. Основы философии права : [Учеб. пособие] / Ю. В. Тихонравов. — М. : Вестник, 1997. — 604 с. (Серия "Universa").

Надійшла до редколегії 25.11.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009